

Аданбекова Зарипа Нуралықызының
8D04201 – «Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық
жұмысына
АННОТАЦИЯ

Зерттеудің мақсаты – азаматтық құқық ғылымы, қолданыстағы заңнама және құқық қолдану тәжірибесі аясында, сондай-ақ цифрлық экономика жағдайында электрондық мәмілелер институтын кешенді зерттеу, оның теориялық-әдіснамалық негіздерін қалыптастыру және ҚР-да оны құқықтық реттеудің доктриналық негізделген моделін әзірлеу. Аталған мақсатқа қол жеткізу электрондық мәмілелерге қатысты ұғымдарды нақтылауды, құқықтық тетіктерді жүйелеуді, заңнамалық олқылықтарды айқындауды және азаматтық заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеуді қамтиды.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін өзара байланысты келесі **міндеттер** айқындалды:

- электрондық мәміле, электрондық ерік білдіру және оның нысандары доктринасын, ұғымдық аппаратты және электрондық агентті, электрондық мандатты және әрекеттердің электрондық журналын пайдалана отырып мәміле жасау ерекшеліктерін зерттеу;

- автоматтандырылған әрекеттерді тұлғаға атрибуциялауға қатысты ұлттық және шетелдік тәсілдерді талдау, құқықтық реттеудегі олқылықтарды анықтау және автоматтандырылған ерік білдіруді нақты тұлғаға атрибуциялаудың материалдық-құқықтық презумпциясын және оны қолдану шектерін негіздеу;

- электрондық шартты жасасу ерекшеліктерін зерттеу және электрондық акцепт ережелерін нақтылау, электрондық шарт жасалған кезді тіркеу өлшемшарттарын айқындау;

- міндеттемелерді автоматтандырылған («смарт») орындаудың құқықтық табиғатын талдау және мұндай өзін-өзі орындаудың басқарылу талаптарын айқындау;

- электрондық мәмілелер тетігіндегі цифрлық платформалардың құқықтық рөлін зерттеу, соның ішінде қалыптасқан тәжірибе мен пайдаланушылық шарттарды талдау, және платформаның міндеттері мен жауапкершілігін айқындай отырып, оны бақылаушы делдал ретінде саралауды негіздеу;

- цифрлық контент пен цифрлық қызметтердің шарттық міндеттемелер объектісі ретіндегі азаматтық-құқықтық режимін қарастыру және жеткізушінің ең төменгі міндеттері мен тұтынушының құқықтарын қорғау құралдарын негіздеу;

- электрондық мәмілелерде деректерді қарсы ұсыну (қарсы беру) деп тану мүмкіндігін зерттеу және дербес деректерді қорғау талаптарын ескере отырып, мұндай саралаудың шарттары мен азаматтық-құқықтық салдарын айқындау.

Зерттеудің әдіснамалық негізін электрондық мәмілелер институтын цифрлық ортада кешенді талдауға бағытталған жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістердің өзара байланысты жүйесі құрайды. Зерттеу барысында

жүйелік-құрылымдық тәсіл, формальды-догматикалық және логикалық-құқықтық талдау, тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды. Сонымен қатар, құқықты герменевтикалық және телеологиялық түсіндіру тәсілдері, құқықтық модельдеу және заң техникасы элементтері, сондай-ақ эмпирикалық-құқықтық талдау және құқықтық-экономикалық тәсіл элементтері пайдаланылды. Бұл әдістер электрондық мәміле нысанының азаматтық құқықтағы орнын, оның дәстүрлі мәміле нысандарымен функционалдық баламалылығын және цифрлық ортадағы құқықтық реттелу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Алынған тұжырымдар құқық қолдану тәжірибесі мен цифрлық процестердің технико-құқықтық ерекшеліктерін ескере отырып тексеріліп, азаматтық заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеуге негіз болды.

Диссертациялық жұмыстың негізгі ережелері (дәлелденген ғылыми гипотезалар және жаңа білім болып табылатын басқа да тұжырымдар):

1. *Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелердің* құқықтық мәнін және «электрондық агент» ұғымын айқындау туралы авторлық ұстаным дәлелденді. Электрондық агент деп электрондық мәміле кезінде әрекет жасау сәтінде *автономды режимде*, адамның қатысуынсыз тараптардың ерік білдіруін қалыптастыратын, білдіретін және орындайтын бағдарламалық (бағдарламалық-аппараттық) жүйені, соның ішінде ЖИ-ді түсіну ұсынылды. Бұл ретте *электрондық агент құқық субъектісі болып табылмайды*, ал оның *электрондық мандат* (цифрлық сенімхат) шегінде жасаған әрекеттерінің құқықтық салдары өкілдік берушіге жатқызылады. Электрондық агент арқылы жасалатын мәмілелердің жарамдылығын нормативтік бекіту, электрондық агент, электрондық мандат, әрекеттердің электрондық журналы ұғымдарының заңнамалық анықтамаларын енгізу, платформа-делдалдардың айқын келісім бойынша міндеттерін белгілеу қажеттілігі негізделді. Электрондық журналдың дәлелдемелік режимі және егер өзгеше дәлелденбесе, оның *тұтастығы/өзгермейтіндігі презумпциялары* тұжырымдалды. Осыған байланысты ҚР Азаматтық кодексіне «Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелер» атты жаңа 147-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

2. Ақпараттық жүйені пайдаланушыға автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау презумпциясы негізделді. Электрондық хабарламалар мен нұсқаулар, пайдаланушының ақпараттық жүйесі арқылы штаттық режимде автоматты түрде қалыптастырылған және жіберілген жағдайда, сол пайдаланушыдан шыққан деп саналады және осы тұлға үшін азаматтық-құқықтық салдарды тудырады деп қарастыру ұсынылды. Ерекшелік адал қарсы тарапқа қалыпты сақтықпен қарау кезінде көрінетін («білген» немесе «білуі тиіс»), тараптар арасында дәлелдеу ауыртпалығын тиісті бөлу кезінде нәтиженің айқын аномальдылығымен байланыстырылады; мұндай тұжырым электрондық алмасу кезінде *қате, ақау немесе басқа да аномалиямен байланысты даулардағы* құқықтық белгісіздікті жоюға бағытталған. Осыған байланысты ҚР Азаматтық кодексіне «Автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау» атты жаңа 147-2-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

3. **Жаңа, жеке анықтама енгізбей-ақ, онлайн-коммуникацияларда акцепт пен шарт жасалған сәтті тіркеу ережелерін заңнамалық тұрғыда нақтылаудың қажеттілігі негізделді. Мұндай акцепт нысандарын анықтайтын бөлек ұғымды енгізу міндетті емес** және түсіндірме тәуекелдерін арттыруы мүмкін. Сондықтан, егер мұндай тәртіп тараптармен келісілген немесе платформадағы сауда айналымының іскерлік әдет ережелерінен туындайтын болса, акцепт қатысушы тараптың тікелей электрондық хабарламасымен немесе ақпараттық жүйенің автоматты растамасымен және/немесе басқа да оқиғасымен (мысалы, жеке кабинет растамасы, бір реттік кодпен растау, шартты автоматты іске қосу тетігі) білдірілуі мүмкін деген функционалдық ережені бекіту ұсынылады. Шарт жасасу сәтін келісілген электрондық мекенжайда (жеке кабинет, электрондық пошта, өзге канал) **адресатқа акцепттің техникалық қолжетімді болуы** деп анықтау ұсынылады, себебі сол сәттен бастап міндеттемелер туындайды, мерзімдер есептеледі және кешіктіру/орындамау тәуекелдері бөлінеді. Осыған байланысты ҚР Азаматтық кодексіне «Ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы шарт жасасу кезі» атты жаңа 397-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

4. Мәміленің өзін-өзі орындайтын (смарт) орындалуына авторлық сипаттама берілді және мәміленің автоматтандырылған орындалуы тек оның бағдарламалық тәсілмен жүзеге асырылуына байланысты азаматтық құқық нормаларының қолданылу аясынан шығарылмайтыны айғақталды. **Электрондық мәміленің өзін-өзі орындайтын шарты** деп міндеттемені орындаудың алдын ала белгіленген тәсілі түсініледі, онда нәтиже орындау сәтінде адамның қатысуынсыз ақпараттық жүйе құралдары арқылы автоматты түрде жүзеге асырылады. Міндеттемені мұндай автоматтандырылған түрде орындау тек **орындау тәсілі ретінде жол беріледі** және ол құқықтық салдарды, жауапкершілікті немесе сот бақылауын жоққа шығарудың құралы бола алмайды. Автоматтандырылған орындау заңда немесе шартта көзделген жағдайларда міндеттемені тоқтата тұру, өзгерту немесе тоқтату мүмкіндігін, сондай-ақ реституцияны және **азаматтық құқықтарды қорғау тәсілдерін қолдану мүмкіндігін жоққа шығара алмайтыны негізделді**. Шартты смарт-орындаудың техникалық тұрғыдан қайтымсыздығына сілтеме жасай отырып, аталған құқықтық салдарды болдырмауды көздейтін шарт талаптары жол берілмейтін болып танылады. Осыған байланысты ҚР АҚ 8-бабын жаңа 1.1-тармақпен және және «Міндеттемені автоматтандырылған тәсілмен орындау (өзін-өзі орындайтын міндеттеме)» атты жаңа 278-1-баппен толықтыру ұсынылады (А қосымшасы).

5. Платформаны электрондық мәмілелер жасасу кезінде **бақылаушы делдал ретінде қарастыру** жөніндегі авторлық тұжырым қалыптастырылды және оның міндеттері мен жауапкершілігінің көлемі айқындалды. Интерфейсті және ақпараттық ағындарды ұйымдастыратын, ұсыныстардың қолжетімділігі мен рейтингтелуіне ықпал ететін платформа қарсы тараптардың ерік білдіруінің қалыптасуына әсер ете алатын бақылаушы делдал ретінде саралануы тиіс екені негізделді. **Платформаның шарт жасасуды адал ұйымдастыру жөніндегі**

міндеттерін бекіту қажеттілігі дәлелденді. Мұндай міндеттерге сатушыға қатысты ең төменгі тексеру (due diligence), ұсынылатын ақпараттың дұрыстығын қамтамасыз ету, ұсынымдар мен құбылмалы баға белгілеудің айқындығы, шағымдарды жедел қарау, сондай-ақ интерфейстегі жасырын әсер ету тәсілдеріне тыйым салу жатады. Сонымен қатар, ерік білдіруге әсер ететін дұрыс емес немесе жасырылған ақпараттан, сондай-ақ **техникалық іркілістерден келтірілген зиян үшін платформаның тікелей жауапкершілігін белгілеу** ұсынылады. Тұтынушының құқықтарын шектейтін жауапкершіліктен бас тарту туралы шарт талаптарын жарамсыз деп тану негізделеді. Осыған байланысты «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңының 1-бабын (ұғымдар бөлігінде) толықтыру және цифрлық платформа-делдалдардың міндеттерін айқындайтын жаңа 18-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

6. Электрондық мәмілелердің дербес объектілері ретінде **«цифрлық контент» және «цифрлық қызмет» категорияларын** авторлық тұжырымдамалау ұсынылды және жеткізушінің негізгі міндеттері айқындалды. Цифрлық контент цифрлық түрдегі (бағдарламалық жасақтаманы, қосымшаларды, аудио, видео, электрондық кітаптарды және зияткерлік меншік объектілерін пайдаланудың өзге де цифрлық нысандарын қоса алғанда) деректер ретінде, ал цифрлық қызметті цифрлық деректерді (бұлттар, ағындық тарату, жазылымдар және т.б.) жасау, өңдеу, сақтау, жаңарту немесе оған қолжеткізуді ұсыну ретінде анықтау ұсынылады. Жаңартулар мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ақауларды ақылға қонымды мерзімде түзету, қолдауды тоқтату туралы алдын ала хабарлау және қызметі айтарлықтай нашарлаған кезде тұтынушының тоқтату/қайтару құқығын қамтамасыз ету бойынша **жеткізушінің ең аз міндеттерін енгізу негізделді**. Осыған байланысты «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңының 1-бабын (ұғымдар бөлігінде) толықтыру және цифрлық контент пен цифрлық қызмет көрсетуді құқықтық реттейтін жаңа 10-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

7. Электрондық мәмілелерде қарсы ұсыну ретінде деректерді (ең алдымен, дербес деректерді) пайдалануға рұқсат беру және осындай үлгінің құқықтық салдары туралы авторлық ұстаным қалыптастырылды. Ақпараттандырылған келісім, өңдеу мақсаттарының ашықтығы және тұтынушыға ақшалай өтеммен салыстырылатын сапа, қауіпсіздік және жауапкершілік бойынша балама кепілдіктерін беру жағдайында **тұтынушының деректері қарсы ұсыну бола алатын үлгіні тану** негізделген. Шартты немесе заң талаптарын орындау үшін қажетті көлемде деректерді өңдеу **қарсы ұсынуды қалыптастырмайтыны** анықталды; барлық басқа жағдайларда деректерді беру сапа, жауапкершілік және бас тарту/қайтару құқығы туралы ережелерді қолдана отырып, экономикалық маңызды өтеу ретінде саралануы керек. Осыған байланысты ҚР АҚ 384-бабын жаңа 4-тармақпен (дербес деректерді беру қарсы ұсыну ретінде) толықтыру ұсынылады (А қосымшасы).

Зерттеудің негізгі нәтижелерінің сипаттамасы. Диссертациялық зерттеуде қойылған міндеттер толық орындалды. Электрондық байланыс құралдары арқылы жасалатын мәмілелерді азаматтық-құқықтық реттеудің теориялық және тәжірибелік негіздері кешенді талданып, олардың азаматтық

құқық жүйесіндегі орны айқындалды. Ұлттық заңнама мен халықаралық үлгілердің арақатынасы сараланып, электрондық мәмілелерді жасасу мен орындаудың құқықтық құрылымы негізделді. Зерттеу барысында «электрондық агент» және «электрондық мандат» ұғымдары нақтыланып, автоматтандырылған әрекеттерді құқықтық атрибуциялау, сондай-ақ шарт жасасу және акцепт алу сәтін айқындау өлшемшарттары ұсынылды. Смарт-шарттардың құқықтық табиғаты, цифрлық платформалардың рөлі мен жауапкершілігі, цифрлық контент пен қызметтердің құқықтық режимі, сондай-ақ тұтынушылар құқықтарын қорғау және дербес деректерді пайдалану мәселелері талданды. Зерттеу нәтижесінде электрондық мәмілелерді құқықтық реттеуді жетілдіруге бағытталған ғылыми қорытындылар мен тәжірибелік ұсынымдар әзірленді. Диссертация «Тұран» университетінің Құқық жоғары мектебінің кеңейтілген мәжілісінде талқыланып, нәтижелері халықаралық рецензияланатын журналдарда, уәкілетті ғылыми басылымдарда және халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда апробациядан өтті.

Алынған нәтижелердің жаңашылдығы мен маңыздылығының негіздемесі. Қазақстан цивилистикасында алғаш рет ҚР Азаматтық кодекс нормалары мен арнайы заңнаманы, сондай-ақ халықаралық құжаттамаларды ескере отырып, электрондық байланыс құралдарын пайдалану арқылы жасалатын мәмілелерді азаматтық-құқықтық реттеудің теориялық және тәжірибелік мәселелеріне кешенді, жүйелі талдау жүргізілді; технологиялық бейтарап ұғымдық аппарат қалыптастырылып, нормашығармашылық үшін қолайлы өлшемшарттар мен электрондық мәмілелердің құқықтық нақтылығы мен дәлелденуін қамтамасыз ететін презумпциялар әзірленді. Зерттеу нәтижелерінің маңыздылығы азаматтық заңнаманы жетілдіруге, цифрлық ортадағы азаматтық-құқықтық қатынастардың құқықтық айқындылығын арттыруға және электрондық коммерция саласындағы құқық қолдану тәжірибесін дамытуға бағытталған ғылыми ұсыныстардың әзірленуімен түсіндіріледі. Диссертация материалдары ғылыми зерттеулерде, оқу процесінде және цифрлық экономиканы құқықтық реттеу тәжірибесін жетілдіруде қолданылуы мүмкін.

Ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Диссертациялық жұмыс цифрлық экономиканы дамыту және цифрлық ортадағы қатынастарды құқықтық реттеуді жетілдіруге бағытталған ғылымның басым бағыттарына сәйкес орындалған. Зерттеу ҚР Президентінің Жолдауларында айқындалған цифрландыру және электрондық коммерцияны дамыту міндеттерімен, сондай-ақ «2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және киберқауіпсіздік саласын дамыту тұжырымдамасы», «Жасанды интеллектті дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы», «Электрондық сауда нарығын дамыту жөніндегі 2027 жылға дейінгі іс-шаралар жоспары» және «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі сауда саясатының тұжырымдамасы» құжаттарымен үйлеседі.